

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ Մ. Թ. II ԴԱՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. I ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ ԵՎ II ԴԱՐԻ ՍԿՋԵՆԵՐԻՆ

Տրդատ Ա-ի թագավորության վերջին տարիները: Հայաստանի պատմությանը առաջին դարի վերջին քառորդում և երկրորդ դարում բավական մուխ է: Փաստական տվյալները կցկտուր ու սուղ են, բայց, այնուամենայնիվ, հնարավորություն են տալիս, ղեկավարվելով միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր ֆոնով, տալ պատմական պրոցեսի ընդհանուր պատկերը:

Տրդատ Ա Արշակունու թագավորության վերջին տարիները մշուշով են պատած. թերևս նա մահացել է Բակուրակերտ (Փիլադելֆիա) ավանում¹, Մա-րանդ քաղաքի մոտերքը, 88 թվականին:

Թեպետև Հռոմեացի պայմանագիրը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում պարթևների համար, բայց նրանք ուրիշ դժվարություններ ունեին: Պարթևների թիկունքում առաջացել էր հզոր Քուշանաց թագավորությունը, որը նույնպես դեր խաղաց, որպեսզի պարթևների պետության հյուսիսային ծայրամասում գտնվող Վրկանից աշխարհը անկախություն ձեռք բերեր: Այս երկու՝ հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան պետությունների սպառնալիքը և մյուս կողմից հաճախակի դարձած՝ Հյուսիսային Կովկասից վաղկատուն ցեղերի ներխուժումը՝ ալանների գլխավորությամբ, ինչպես և Մազքթաց Արշակունիների (որ նույն ալաններն էին) հարձակումը մերձկասպյան տափաստաններից Մեծ Հայքի և Ատրպատականի հյուսիս-արևելյան ծայրամասերի վրա, բավական տարտամ վիճակ էին ստեղծել Պարթևստանի և նրա զինակիցներ՝ Տեօ Հայքի և Ատրպատականի թագավորության համար: Պարթևական թագավորությունը իր դաշնակիցներով ուրիշ ելք չուներ, քան խնդրելու հռոմեական կայսրին միջոցներ ձեռնարկել Հյուսիսային Կովկասի հրոսակախմբերի ներխուժման դեմ: Եվ Հռոմի «օգնությունը» արտահայտվեց նրանով, որ Դոմիտիանոս կայսրը (81—96) հռոմեական զորամասերը 83 թվականին հասցրեց մինչև Կասպից

¹ Տե՛ս Խոսեանցի, Բ, և Խորենացու հաղորդումը վերաբերում է Վաղարշակ թագավորին, բայց հավանական է, որ նրան վերաբերող ուրիշ տեղեկությունների հետ միասին այս հաղորդումը ես կապված է Տրդատ Ա-ի հետ:

ծովի ափերը² և, փաստորեն, իր ձեռքը գցեց Կովկասի բոլոր հաղորդակցության այն ուղիները, որտեղից ներխուժում էին «բարբարոսները»:

Հռոմեական կայսրությունը հաստատվելով այդ վայրերում, պետք եղած ժամանակ «սարմատներին» թույլ էր տալիս ներխուժելու Անդրկովկաս:

Սանատրուկ (Rⁿ) Հայոց թագավոր: Տրդատ Ա-ի մահից հետո հայոց գահն է զբաղեցնում Սանատրուկը³: Պիտի ենթադրել, որ Տրդատ Ա-ի մահից հետո պարթևների առաջարկով Հռոմը հաստատել էր սրան: Մի անոտղակի ցուցմունք հնարավորություն է տալիս որոշելու նրա թագավորության առաջին տարին: Գուտշմիդը Օսրոյենեի թագավորությանը նվիրված իր «Ասումնասիրության» մեջ ուշադրություն է դարձրել, որ Եդեսիայի թագավորների շարքի մեջ 18 տարվա ընդհատում կա և այդ տարիներն են 91—109 թվականները⁴: Ահա այս տարիներին, Գուտշմիդի կարծիքով, Սանատրուկը կարող էր լինել Եդեսիայի թագավոր: Այս եզրակացությանը նա եկել է հորենացու տվյալներից ելնելով, որը հաղորդում է Սանատրուկի արշավանքի մասին Եդեսիայի Աբդար 2 թագավորի (71—91) դեմ⁵:

Խորենացին նշում է, որ Վաղարշակը (իմա՝ Տրդատ Ա) թագավորել է 22 տարի⁶: Եթե Տրդատ Ա-ի թագավորության պաշտոնական թիվը վերցնենք 66 թվականը և ավելացնենք 22 տարի, փաստանք 88 թվականը, որ պիտի լինեիր նրա մահվան տարեթիվը: Այդ թվականի մոտերքը պետք է թագավորեր Սանատրուկը, որը 91 թվականին, այսինքն՝ իր գահակալության երրորդ տարում դարձել է նաև Եդեսիայի թագավոր, և մնացել որպես այդպիսին մինչև 109 թվականը:

Այս Սանատրուկը հիշատակվում է Սուրբասի բառգրքում Σανατρούχης բառի տակ⁷ հետևյալ հատվածում:

«Հայոց թագավոր Սանատրուկը»,—վկայում է Արքիանոսը,—ունեիր միջակ հասակ, բայց հակում ուներ դեպի ամեն մի մեծ բան և, մասնավորապես, դեպի պատերազմական գործերը: Նա հավատարիմ պահապան էր արդարադատու-

² Այժմյան Բաքվից դեպի հարավ-արևմուտք, ծովափին գտնվող Դովաննի կայսրանից չորս կիլոմետր դեպի արևմուտք՝ Փարիսիտանի Բելյուզդաշ լեռան ստորոտում 1948 թվականին գտնվեց լատիներեն արձանագրություն: Արձանագրության բնագրից կարելի է մականբերել, որ այս տեղում 84—86 թվականներին կանգնած է եղել հռոմեական XII լեգեոնը և ինչ-որ ամրություն է կառուցել լեռան վրա (տե՛ս Կ. Բ. Թրեբեր, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э.—VII в. н. э., М.—Л., 1959, էջ 127):

³ Տե՛ս Հ. Յ. Աստուրյան, Փաղաքական վերաբերություններ ընդ մեջ Հայաստանի և Հռոմ-մա, 190-են ն. թ. մինչև 428 հ. թ., էջ 198:

⁴ Տե՛ս A. Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, St.-Petersburg, 1887, էջ 27—28, 49: Հ. Մանանյան, Քենական տեսություն, հատ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 18—19:

⁵ Տե՛ս Հ. Յ. Աստուրյան, Փաղաքական վերաբերություններ..., էջ 198:

⁶ Տե՛ս Խորենացի. Բ, ը:

⁷ Ապացուցված է (տե՛ս J. Marquart, Untersuchungen zur Geschichte Erans, I, Göttingen, 1896, էջ 221), որ այս հատվածը Սուրիդաք վերքից է Արքիանոսի «Պարթևականք» (Παρθικά) գրքից: Արքիանոսը ժամանակակից է եղել Հադրիանոս (117—138) և Անտոնինոս Գինո (138—161) կայսրներին:

թյան և իր կենցաղավարության մեջ զուսպ էր, նաև չափավոր ու ողջամիտ էր, ինչպես լավագույնները հույների և հռոմեացիների մեջ»⁹:

Սանատրուկը հայտնի է նաև իր շինարար գործունեությամբ: Փավստոսի տեղեկությունների համաձայն Սանատրուկը հիմնել է Մծուրք քաղաքը, որտեղ փոխադրել է իր արքունիքը¹⁰, Մծուրքը տեղադրվում է Արածանի գետի հովտում, Բյուրական գետի թափվելու տեղում¹¹: Այս քաղաքի արվարձանում, դեպի արևմուտք, գտնվում էր Աշտիշատը, որը հնագույն կրոնական կենտրոն էր: Մծուրք քաղաքը կառուցվել է Արտաշատը Տիգրանակերտի հետ կապող «արքունի պողոտայի» վրա, սակայն IV դարի կեսերին արդեն ավերակ էր:

Նորակառույց Մծուրք քաղաքը եղել է մշակութային կենտրոն: Հատ Սերեհոսի վկայությամբ, այդտեղ է ապրել «Մարաբայ փիլիսոփայ Մծուրնացի» ասորի գիտնականը, որը գրել է (ըստ երևույթին հունարեն լեզվով) Հայոց պատմություն¹²: Նույն Սերեհոսը հաղորդում է, որ ավերված Մծուրքի՝ Սանատրուկ թագավորի ապարանքի ավերակների մեջ, արքայական պալատի դռան դիմաց, գտնվել է քարի վրա փորագրված հունարեն արձանագրություն, որը պարունակում էր ժամանակագրական տեղեկություններ հայ և պարթև առաջին թագավորների մասին¹³: Այս փաստերը հիմք են տալիս Մանանդյանին ենթադրելու, որ Մծուրքը եղել է Սանատրուկ թագավորի աթոռանիստ քաղաքը¹⁴:

Սանատրուկի շինարարական կոթողներից է եղել նաև իր շիրիմը Դարանաղյաց Անի բերդում՝ Արշակունիների հանգստարանում, որը Պարսից Շապուհ Բ թագավորը 369 թվականին չի կարողացել վերցնել, «որովհետև խիստ հսկայաշեն, հաստապինդ ու ճարտարագործ կառուցվածք էր»¹⁵:

Սաեաառուկի հաղորդները: Սանատրուկից հետո Տրայանոսի (98—117) համաձայնությամբ թագավորել է պարթևական Բակուր Բ թագավորը (78—110) որդի Աշխադարը (Շիրդարը—110—113): Բակուր Բ-ին հաջորդած Խոսրովը (110—129), գտնելով, որ Աշխադարը անհամապատասխան է իր գրված դիրքին, առանց Տրայանոսի կարծիքը հաշվի առնելու, գահընկեց է անում նրան և փոխարենը Հայոց թագավոր նշանակում Բակուր Բ-ի մյուս որդուն՝ Պարթամասիրին (113 թվական): Այս ինքնակամ նշանակումը առիթ է ծառայում նոր ընդհարումների՝ կայսրության և պարթևների միջև: Տրայանոսը օգտագործում է այս հանգամանքը և պատերազմ հայտարարում պարթևներին ու հայերին, որպեսզի չեղյալ հայտարարի Հռոմեացի դաշնագիրը և Մեծ Հայքը դարձնի հռոմեական պրովինցիա: Այսպիսով, 50 տարի տևող (63—113) խաղաղությունը նորից խանգարվում է:

⁹ Flavil Arriani quae exstant omnia, edidit A. G. Roos, vol. II, Scripta minora et fragmenta, Lipsiae, 1967, էջ 247: Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատոր Բ, մասն Ա, էջ 15:

¹⁰ Տե՛ս Փավստոս, Դ, Ժդ:

¹¹ Սովորաբար Մծուրքը տեղադրում են Մեղրագետի Արածանի թափվելու տեղում (տե՛ս «էջ մը հայ Արշակունյաց հնագույն պատմություն», Հանդիս առաջին, 1906, փետր., էջ 43):

¹² Տե՛ս Սերեհոսի «Պատմություն», էջ 1—2:

¹³ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Բ, մասն Ա, էջ 17:

¹⁵ Փավստոս, Դ, Իդ: